

Е. П. Ковалеский. Е. Е. Марковъ. НА ГОРАХЪ АРАРАТСКИХЪ  
(ІЗЪ ПОБѢДЫ СТУДЕН. ЭКСП. ПО ЗАКАВКАЗЬЮ). Съ рисунками художника  
С. В. Иванова. Москва 1889 г. *тавл.* № 12. 8-й ф., 316 стр.,  
цѣна 1 р. 50 коп.

Անցեալ տարի, օգոստոս ամսին, Անդրկովկաս եկաւ մի խումբ ոռոգումանողներ, որոնք պիտի բարձրանային Մեծ և փոքր Մասիսի վրայ, որը և կատարեցին օգոստոսի 12-ին. լիտոյ նոր նւաճած երկրով նոքա անցան Բաթում, որտեղից և վերադարձան հիւսիս: Այդ խմբից երկուսը՝ պ. Ն. Կովալսկին և պ. Մարկովը՝ գրել են իրանց Անդրկովկասում արած ճանապարհորդութիւնը՝ «Արարատեան սարերի վրայ» անունով վերոյիշեալ նոր հրատարակած գեղեցիկ, մաքուր տպած գրքում, որի մէջ կան մի քանի նկարներ տեղական կեանքից: Գրքի մի մասը գրել է պ. Կովալսկին, իսկ միւսը՝ պ. Մարկովը: Ճանապարհորդութիւնը պատմում է հնչոտ ընթերցանելի, թեթեւ, ֆէլիցիտոնական լեզուով: Անախորժ տպաւորութիւն են թողնում հալ ընթերցողի վրայ տեղ-տեղ պատահող ոճը և վալր ի վերոյ տեղեկութիւնները հայերի վերաբերմամբ: Օրինակի համար, պ. Կովալսկին կարծում է՝ թէ հայերը Սևանայ լճի համար «ծով» բառն են դրած ածում՝ աղգասիրութիւնից զրուած, «ինչպէս որ պատրաստ են միշտ ծաղկացնել և բարձրացնել իրանց հարադատը» (եր. 24): Ո՛չ, այդ չէ պատճառը. այլ հին հայերը պարոնի չափ հմուտ չէին աշխարհագրական տերմիններում. նոքա «ծով» բառին մի որոշ զուտ աշխարհագրական միտք չէին տալիս (նախնի հալ ժողովուրդը որտեղից էր իս-

կական ծով տեսել), ինչպէս և հէնց այժմ հալ ժողովուրդը այդ անում է, տալով արեւստական աւազաններին (бассейны) էլ ծով անունը: (Օրինակ Գողթնում, ուր մի քանի գիւղերում բազմաթիւ են այդ տեսակ աւազաններ. այդ «ծով»-երում հաւաքւում է աղբիւրներից ջուրը և լիտոյ ոռոգելու համար բաց թողւում): Եւ վերջապէս ինչ զարմանք բան է, որ սկզբից ժողովուրդը այդ ահագին, ջրալիս տարածութեան ծով անունն է տւել, որը և անցել է սերնդից սերունդ և ոչ թէ լիտոյ է ստեղծւած «աղգասիրութիւնից»: Չէ որ այդ լճի նմանութիւնը ծովի հետ անքնքար մեծ է, որ գիտնական պարոնն էլ ակամայ ասում է. «эта безбрежная, голубая дадь до обмана напоминает море».

Ազնիւ ճանապարհորդ-գրողը, գիտենալով որ իւր գրածով պիտի կարծիք կազմեն ուրիշները մի անծանօթ երկրի ու ժողովրդի մասին, պէտք է հեռու կենալ վալր ի վերոյ մի ազգի վրայ սուեր ձգող դատողութիւններից: Փորձից գիտենք, որ մէկի տարածած սխալ կարծիքը լիտոյ հարիւր մարդ չեն կարողանում ուղղել, արմատախիլ անել: Բաց պ. Կովալսկիսին, հաւատ ընծայելով մի ինչ որ պ. III. (եր. 59) դառանցանքների հալց կաթուղիկոսների և հոգևորականութեան մասին, սուտ և անվաւել լուրեր է տարածում (եր. 59, 60, 128, 129): Մթթ է մի առան-

ձին նորութիւն է, որ հոգևորական դասի՝ քահանաների՝ ժառանգները, թէ՛ ռուսների և թէ՛ հայերի մէջ, չպոյնի առանձնաշնորհումներ են վաւելում. ուրեմն բոլորովին անտեղի է բացականչութիւնը՝ «То-то въ Арменіи теперь столько кандидатов въ привилегированное сословіе» Պարոնը մի զրպարտութիւն էլ է անում. իբրև թէ՛ հայ հոգևորականութիւնը ժողովրդի մէջ նախապաշարմունքներ է տարածում Արարատի մասին (եր. 157)։

Այս գրքում մի քանի իրաւացի նկատողութիւններ էլ կան։ Ռուս ուսանողներին զարմացնում է Սևանայ հալոց վանքի սեղանի վրայ գտնել ռուս վարպետի վրձինին պատկանող մի պատկեր. «св. Смоленской Божіей Матери» վերնագրով։ Նոյնպէս երեւի իրաւացի է, որ Էջմիածնի թանգարանի

եկեղեցական զարդերի թանկագին քարերը, մարգարիտները ու աղամանդները հրաշքով փոխւել են հասարակ ապակու կոտորների... Ռուս ուսանողներին հիացրել են Արդուինի հալոհիւնները իրանց ղեղեցկութեամբ։

Գրքիս մէջ պատահում են օրինակ պապիսի սխալներ. «Шаримамъ» (եր. 130), «царь Хатумъ II» (եր. 132), «дворецъ Оумбата Багодарианца» (եր. 239) և այլն։

Առ հասարակ ալդ գիրքը կարդացում է հետաքրքրութեամբ, նամանական հետաքրքրական կը լինի ռուս հասարակութեան համար, բայց ափսոս որ, դուցէ՛ ակամա, պիտի տարածեն հեղինակները մի քանի ևս ըստաւ, թիւր կարծիքներ հայերի մասին։

Լ. Ս.

ԳՆԱԶԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳ. Համագումար վիճակագրական նիւթերէ՝ քաղած Կովկասի ազգաբնակչութեան ընտանիքների յուշակից։ Հրատարակութիւն Կովկասի վիճակագրական Մասնաժողովի։ (Елизаветопольская губернія. Сводъ статистическихъ данныхъ, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ населенія Кавказа. Изданіе Кавказскаго статистическаго Комитета)։ Тип. И. Мартыросянца. 1888։ Մի մեծ քարտէզով Գանձակի նահանգի, քառածալ մեծ, XVII և 475 էրես, անունների այլը բնական յուշակ ռուսերէն և ֆրանսերէն և յաւելած՝ նահանգի վարչական բաժանման մասին՝ 54 էրես։

Ներկայ հաստորը, որպէս ասած է լառաջաբանում, շարունակութիւն է նոյն վիճակագր. մասնաժողովի հրատարակած «Համագումարի»։ Որի վեցերորդ հրատարակութիւնն է կազմում ներկայ հաստորը։

Այս գործի խմբագրութիւնը պատկանում է իսկական պետական խորհրդական պ. Ջէլլլիցին, որը Կովկասի վիճակագր. մասնաժողովի կառավա-

րիչն է «գլխաւոր խմբագիր» անունով։ Այդ վերջին աստիճանի կարևոր գրքից օգուտ քաղելուց առաջ, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսք ասել գործի խմբագրութեան մասին առհասարակ։ Ի՞նչ է Կովկասի վիճակագր. մասնաժողովը։ Դա՛ մի գլխանական հիմնարկութիւն չէ, օժտւած գիտնական ուժերով։ Այդ մասնաժողովը Կովկասի կառավարչութեան օր-